

„Mitsoda Nemzet vagy?”

Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok”. *Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa.*

(Eszmetörténeti Könyvtár) Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2013. 643 oldal.

A nemzet és nacionalizmus problematikájával foglalkozó szakirodalom kiemelt figyelmet fordít az oktatás nemzetépítésben betöltött szerepére. Karl Deutsch koncepciójában az oktatás kulcsfontosságú a hatékony társadalmi kommunikáció és ezáltal a nemzeti egység létrejöttében.¹ Ernest Gellner híres munkájában, Deutsch gondolatával egyetértve, arra a megállapításra jutott, hogy „minden modern társadalmi rend alapját a tanár jelenti, nem a hóhér. [...] A legitim oktatás monopóliuma fontosabb és központibb lett, mint az erőszaké.”² A hatásában Gellnerhez mérhető Eric Hobsbawm meghatározó írásában pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a modernitással gyökeresen megváltozott társadalom „kitalált hagyományokkal” való egybetartására törekvő állam számára az oktatás jelentette az első számú terepet a társadalmi kohéziót garantáló identitás megalapozására.³ Lajtai L. László könyve tehát – amely a nemzeti identitás és az oktatás kapcsolatát elemzi – a nacionalizmuskutatás egy kulcsfontosságú kérdését tárgyalja, ugyanakkor a szerző nem fogadja el a fent idézett gondolkodók álláspontját, amely szerint a nemzet és a nemzeti identitás merőben modern és konstruált jelenség.

Az utóbbi évtizedekben a hazai szakma homlokterébe is bekerült a tankönyv mint értékes történeti forrás,⁴ ugyanakkor feltárása a nyugat-európai tendenciákkal összevetve mégsem nevezhető bevett kutatási gyakorlatnak.⁵ A neveléstörténeti szempontból alaposan feltárt Ratio Educationis korszakának történelemtankönyveiről Lajtai előtt csupán Bíró Sándor írt – főleg forrásfeltáró eredményeiért – jelentős munkát.⁶

Jelen munka a szerző 2010-ben megvédett doktori értekezésének rövidített és átdolgozott változata.⁷ Lajtai L. László korábban már több tanulmányt és egy kismonográfiát is megjelentetett a témában.⁸ Az ismertetett kötet a magyar

¹ Deutsch 1958: 155.

² Gellner 1983: 34.

³ Hobsbawm 1983: 263–264. A nemzeti identitás és az oktatás kapcsolata vizsgálatának egyik klasszikusa: Weber 1976.

⁴ Lásd például Albert 2006; Kunt 2006; Farkas 2008.

⁵ Például Nora 1997. A Pierre Nora által szerkesztett *Les lieux de mémoire* sorozatban több tanulmány is foglalkozik tankönyvek elemzésével. A régióra vonatkozóan: Jelavich 1990.

⁶ Bíró 1960.

⁷ Lajtai 2010a.

⁸ Lajtai 2004a, 2004b, 2010b.

nemzeti önazonosság átalakulásait, valamint a magyar intézményes történetírás létrejöttét és pedagógiai felhasználását vizsgálja az első, magyar nyelven megjelent, hazai tematikájú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusán keresztül.

A monográfia két részből áll, az első, a kötet mintegy felét kitevő tematikai egység a kutatás elméleti és módszertani megalapozását, valamint a forráskorpusz bemutatását tartalmazza, és alapvető kérdése az, mennyiben beszélhetünk 1848 előtt nemzeti történelemről. A nacionalizmuselméletek tárgyalása csupán négy oldalra korlátozódik, pedig doktori értekezésében Lajtai több mint ötven oldal terjedelemben elemezte a problémát. A rövidítés érthető, hiszen egy hasonló terjedelmű elemzés aránytalanná tette volna a könyvet, mindazonáltal reméljük, hogy a szerzőnek szándékában áll a disszertáció vonatkozó fejezeteit is publikálni, ennek ugyanis nagy hasznát venné a magyarországi nacionalizmus-kutatás. A lényegre törő alfejezetből egyértelművé válik, hogy Lajtaihoz Anthony D. Smith elképzelése áll a legközelebb.⁹ Smith etnoszimbolizmusa közvetítő pozíciót foglal el a perennialisták – vagyis a nemzet létezését a legrégebbi időkig visszavezető – és a modernisták – a nemzetet a modern kor szüleményének tartók – között: noha a nacionalizmus kritériumai szerint meghatározott nemzetet modernnek tekint, elválaszthatatlannak tartja azt az etnikum szimbólumrendszerétől, rámutatva arra, hogy folytonosság áll fenn a modern nemzettudat és a kulturális emlékezet különböző összetevői között. A Lajtai számára meghatározó másik gondolkodó, Reinhart Koselleck fogalomtörténeti munkája szintén közvetítő pozíciót foglal el: Kovács Ákos András és Lajtai L. László közösen írt tanulmányukban mutatták ki a német történésről, hogy implicit módon megfogható nemzetfelfogása Smith elképzeléséhez áll a legközelebb.¹⁰ Smith hatása világosan érzékelhető a kötet magyar nacionalizmust bemutató alfejezetében, amelyben Lajtai amellet érvel, hogy a felvilágosodással kezdődően az akkor már előtörténettel rendelkező saját nemzettudat megváltozásáról, a modern nacionalizmushoz való igazításáról beszélhetünk. A szerző rámutat arra, hogy a rendi nemzetfelfogásnak a politikai mellett etnokulturális vonzata is volt, amennyiben a közéletben latin nyelvet használó nemesség eredetmítoszát tekintve magyar-ként definiálta magát. A fejezet a továbbiakban a stratégiaileg tervezett nemzetdiskurzus alakulását mutatja be a politikai nemzetkonceptió 1868-as kodifikálásáig, külön figyelmet szentelve a nemzetiség fogalmának átalakulására.

A történelem modern koncepciójának kialakulását és a történetírás intézményesülését tárgyaló fejezetben Lajtai a mára meghatározóvá vált gondolkodók (Koselleck, Löwith, Iggers) koncepcióit használja fel. A szerző kiemelkedő szakirodalmi tájékozottsága a nemzetközi kontextust bemutató – historiográfiai munkákban nem ritkán igen sematikus – fejezetet is értékessé teszi. Lajtai rámutat arra, hogy a 19. századi tudományos történetírás legkomolyabb dilemmája a „hagyvo-

⁹ Smith 1986.

¹⁰ Kovács–Lajtai 2009: 22–23.

mány” és a „tudományos igazság” összeegyeztetése volt (71). E dilemma vizsgálatára pedig a kötet fő témáját képző tankönyvek különösen alkalmas források.

A következő alfejezet koncepcióján, melyben a szerző a professzionális történetírás meghonosodása előtti magyar történetírás legfontosabb műveit vizsgálja a nemzetdiskurzus alakulástörténetének szempontjából, ismét Smith kontinuitást hangsúlyozó elméletének hatása érhető tetten, hiszen a szerző kapcsolatba hozza a középkori és kora újkori történeti művek nemzetdiskurzusát a modern kori nemzeti történelemmel. A magyar történetírói nemzetdiskurzus ilyen hosszú időtartamú vizsgálata hiánypótló, kitűnő összefoglalás.

A hazai történetírás intézményi megalapozásának bemutatását a 18. század vége és 1848 között keletkezett országtörténeti összefoglalók nemzetdiskurzusának tárgyalása követi. Az összefoglalók elemzése nemcsak azért indokolt, mert vélhetőleg hatottak a kortárs tankönyvszerzőkre, hanem azért is, mert akár csak a tankönyvek, a kezdetektől a mindenkori jelenig teljes és lezárt narratívát nyújtanak a hazai történelemről. Ugyanakkor sajnálatos, hogy az időbeli keretek miatt Szalay László 1852-ben publikált – nem mellékesen: az „ifjú nemzetdeknek” ajánlott – összefoglaló munkája kiesik az elemzésből, holott ebben már határozottan körvonalazódik a magyarság egyfajta „civilizációs missziója”, amely a későbbiekben, a tankönyvek elemzésénél előkerül majd.¹¹ Mindazonáltal Lajtai szemléletesen mutatja be a rendi nemzetfogalom erodálódását és az újfajta nemzetfelfogás megalapozását, amely Horváth Mihály munkáiban bontakozik ki a legteljesebben. Az alfejezet legérdekesebb része Pulszky Ferenc romantikus történelemfilozófiájának elemzése. Pulszky a magyar történetírás addigi toposzainak újraértelmezésével jövőorientált és történetiségében kibomló nemzeti múlt-koncepciót fogalmazott meg, amely óriási hatást gyakorolt kortársaira.

A *Nemzet és közoktatás* című fejezet az 1848 előtti oktatásügy intézmény-történetét és a közoktatás magyar tannyelvűvé válásának folyamatát tárgyalja, valamint itt kerül bemutatásra a forráskorpusz is. A szerző rámutat arra, hogy az oktatásügy létrejötté Magyarországon szoros összefüggésben állt a modern nemzet-koncepció kifejlődésével, a magyar tannyelv kialakulása pedig az államnyelv kérdésével. A források kiválogatásánál nehézséget jelentett, hogy a tananyagra vonatkozólag részletes instrukciókat tartalmazó 1777-es Ratio Educationis nem határozta meg a tankönyv fogalmát, így a kutatónak retrospektív szempontokat kellett alkalmaznia. Lajtai logikusan szűkítette a kutatást az 1848 előtt nyomtatásban megjelent magyar nyelvű és hazai tárgyú, didaktikai szempontokat szem előtt tartó tankönyvekre. A korpusz kvantitatív jellemzőinek, a szerzők társadalmi beágyazottságának, valamint a tankönyvek kiadás- és hatástörténetének

¹¹ „A' feladás nagy volt, 's megfejtésével a' magyar fajt bírta meg a' gondviselés. Első fellépésünk Európa' színe előtt hatalmas szolgálat vala, mellyet állodalmunk' alkotása által a' polgárisodásnak tevének; 's nagyobb hasznát senki nem vette e' szolgálatnak mint a' németiség, melly az általunk meghódított földön soha sem birt alkotó erővel, 's melly a' magyarnak köszönheti, hogy az itt egymás mellett élösködött tehetetlen népségek' romjain elvégre egy roppant szláv birodalom nem emelkedett [...]” Szalay 1852: 3.

számbavételekor a szerző figyelme minden lehetséges szempontra kiterjed. A korpusz leghatásosabb – a Pierre Nora által elemzett francia *Petit Lavisse* népszerűségéhez hasonlítható – elemei a *Hármas kis tükör*, mely a magyar pedagógiatörténet legtöbb, hetvenegy kiadást megért opusza, valamint Horváth Mihály tankönyvei, amelyek még a dualizmus alatt is használatban voltak.

A *Nemzet és szövegközöttség* című fejezettel veszi kezdetét a monográfia második nagy tematikai egysége, amelyben immár maguk a tankönyvek kerülnek görcső alá. A fejezetben a tankönyvekben használt idézetek, címek, jelmondatok, ajánlások, valamint képi elemek (illusztrációk, térképek) állnak az elemzés középpontjában. Lajtai számára nem léteznek evidenciák sem elméleti, sem empirikus szinten. Az irodalomelméletből kölcsönzött intertextuális módszerrel közelít forrásaihoz. Gérard Genette terminológiáját alkalmazva különíti el a transztextualitás különböző változatait, melyekből három, nevezetesen az intertextus, a paratextus és a metatextus bizonyul alkalmazhatónak a tankönyvek esetében. A fejezet remekül demonstrálja, hogy a tankönyvek nemzetdiskurzusa már a szigorúan vett tankönyvszövegen kívül is tetten érhető. Így például a nemzet múltjával való érzelmi azonosulást a jegyzetekbe írt szépirodalmi idézetek alapozzák meg, az ajánlások és előszók pedig összefüggésbe hozzák a történelmet a haza vagy a nemzet képzetével.

Egyértelműen helyes döntés volt Lajtai L. László részéről, hogy nem politika- vagy neveléstörténeti korszakhatárokat választott munkája keretéül, mint előző monográfiájában, hanem az első magyar nyelvű történelemtankönyvek valamennyi kiadásának tanulmányozását vitte végbe. Természetesen a korábbi megoldás sem kifogásolható, hiszen a Ratio Educationis és az Entwurf mint két korszakhatár egyértelműen indokolható, logikus választás, mindazonáltal a szerző jelen munkájában alkalmazott módszere lehetővé teszi, hogy a szabadságharc és a neoabszolutizmus tapasztalatainak hatásait is elemezze. Lajtai ezáltal markáns változásokat mutat ki. A tankönyvek konklúzióiban például a reformkori tankönyvszerzők az 1526 előtti magyar történelem negatív, ám cselekvésre ösztönző példáit emelték ki, míg a szabadságharcot követő és a kiegyezést megelőző átdolgozók a múltbéli eredmények feltétlen dicsőségét hangsúlyozták. Hasonlóan jól beazonosítható tendencia tapasztalható a történelem képi ábrázolásainak változásában: jóllehet korszaktól függetlenül a középkor dominál a hazai történelem képi reprezentációiban, a forradalom utáni tankönyvekben szembeszökően nő a kereszténység felvétele előtti korszakot ábrázoló illusztrációk aránya. Lajtai meglátása szerint az 1848 utáni periódusban megváltozott a nemzetkoncepció fókuszpontja. Míg a reformkorban a nemzet mindenekelőtt a honpolgárok összességét jelentette rendi, felekezeti, vagy etnikai hovatartozásra való tekintet nélkül, addig az 1848 utáni átdolgozásokban a hun–magyar rokonság túldimenzionálásával a szerzők a történelmi jussát hirdető nemzetet állították szembe az egységes birodalom képviselőivel, valamint a nemzetiségekkel.

A *Nemzet és fogalomhasználat* című fejezettel érkezünk el a tankönyvek narratíváihoz. A szerzők explicit és implicit történelemdefinícióinak vizsgálá-

tával egyértelművé válik, hogy a tankönyvírói gyakorlat voltaképpen szembe ment a kormányzati szándékkal: míg a Ratio Educationis az államközösségi értelemben vett haza vagy ország történelmeként határozta meg a tananyagot, a tankönyvszerzők következetesen a magyar nemzet történeteként gondolták el tárgyukat. Ehhez hasonlítható, bár vitán felül kisebb jelentőségű az osztrák himnusz különböző átírásokkal való megidézése, melynek során a magyar állami igények megfogalmazása érhető tetten (így például volt, ahol „császár” helyett „magyar király” szerepelt).

A hatalmas korpuszban Lajtai ideális témákat választott a nemzetdiskurzus vizsgálatához, ezeket az *Ethnosz és nemzet*, illetve az *Állam és nemzet* című tematikus alfejezetekben tárgyalja.

Az *Ethnosz és nemzet* témakörébe utalt eredet kérdését illetően nagyfokú elbizonytalanodás tapasztalható a korabeli szerzőknél. Érthető módon, hiszen, amint azt Lajtai részletesen bemutatja, a 18. században számos, a magyar őstörténetre vonatkozó forrás újralfedezésére került sor, amelyek közül Anonymus gesztájának 1746-os újraközlése a legjelentősebb. Emellett az 1770-es évektől fokozatosan megrendült a magyar nyelv rokonalanságáról kialakult kép, s tudományosan elfogadottá vált az északi nyelvrokonság. Mindazonáltal a heterogén narratívákban a szerző így is kimutat általános tendenciákat: az 1848 előtti tankönyvek szerzői, egyetlen kivétellel, mind kitérnek Attila és a magyarok kapcsolatának kérdésére. Az 1830-as évektől pedig olyan tankönyvírók is akadnak, akik explicitté teszik, miszerint nem tudnak állást foglalni a magyar eredetproblémával kapcsolatban. A magyarok ősnyelve inkább a református szerzőket foglalkoztatta, míg az ősvallás iránt valamennyi felekezet tankönyvírója érdeklődött. Meglepő azonban, hogy a szerzők a nemzeti karakter kérdésével alig foglalkoztak.

Az *Állam és nemzet* című alfejezet a honalapítás narratíváinak tárgyalásával kezdődik. Lajtai a középkor óta élő „kereszténység védőbástyája” toposz átalakulását vizsgálva művelődéstörténeti fordulóra mutat rá. Az 1860-es évek átdolgozásaiban a nyugati civilizáció védelme mellett ennek délkeleti irányú terjesztését fogalmazzák meg a tankönyvszerzők, illetve átdolgozók. A változás jelentősége abban áll, hogy e hivatásból kifolyólag immár objektív körülmények teszik szükségessé az ország egységét és önállóságát. Ezzel az átértelmezéssel az Anthony D. Smith által körülírt modern nacionalista diskurzus jelenik meg, melynek célja a modern magyar nemzetállam ideológiájának alátámasztása, amely meghatározó lesz a dualizmus kori történetírás számára.

Az állam és nemzet problémakörének másik központi témája az alkotmány kérdése. A tankönyvszerzők nem az általuk inkább relativizált Szent István-i államalapításnak, hanem a vérszerződésnek tulajdonítanak meghatározó jelentőséget. Az „első alkotmány” és az uralkodó viszonyának kérdésében ezúttal nem a felekezeti hovatartozás, hanem az időtengely mentén való elhelyezkedés a döntő: az idő előrehaladtával az uralkodó jelentősége csökken, a hatalom átruházásának feltételei pedig egyre nagyobb teret nyernek. A szerzők államfelfogásának bemutatása az alkotmány és a központi királyi hatalom közötti viszony

interpretációjának vizsgálatával zárul. Lajtai ehhez logikusan választotta az Aranybulláról (az ebben foglalt ellenállási záradékkal összefüggésben az arról való 1687-es lemondással), valamint a II. József intézkedéseiről szóló könyvrészeket. Az Aranybulla a nemesi kiváltságokat rögzítő okmányból az 1840-es évekre vált a nemesi mellett *nemzeti* jussokat és szabadságjogokat kodifikáló *alaptörvény*é. II. József intézkedéseinek megítélésében hasonló tendencia mutatkozik meg. Az 1780-as évek második felében a szerzők főként a király civilizáló, felekezeteiket emancipáló intézkedéseit ünneplik, míg a reformkorban új diskurzus bontakozik ki, amelyben hangsúlyossá válik az alkotmány „átalakítása”, „felforgatása”, „megsértése”. Arra azonban nem kapunk választ, hogy egy 18. század végi tankönyvszerzőnek volt-e egyáltalán más választása. II. József uralkodását Horváth Mihály értelmezte a legösszetettebben, ez azonban már a fejezetet lezáró, a tankönyvek zárógondolatait a nemzetiség fogalma, valamint a történetiség rendjében végbemenő változás szempontjából elemző alfejezetbe vezeti át az olvasót. 1848 előtt a nemzetiségdiskurzus Horváth Mihálynál jelent meg leggazdagabb gondolati-fogalmi formájában: számára II. József uralkodásával válik a nemzeti hovatarozás központi kérdéssé, ugyanakkor ez nem a közösség belső indíttatásából, hanem a józsefi intézkedések hatására történt. A programszerű, fejlődésorientált jövőhorizont a reformkor kezdetén megjelent, a három korabeli szerző pedig már nemcsak passzív tudáselsajátítást várt el olvasóitól, de a hazaszeretet tettekben való kimutatását is.

Ahogy az utószavában a szerző is hangsúlyozza, a tankönyvekben prezentált narratíva befogadása többszörösen összetett viszonyrendszeren keresztül valósul meg, így nagyvonalú megállapításokat tenni a tanulók „történelmi tudatáról” könnyelműség volna tankönyvek elemzése alapján. Mindezzel együtt a tankönyv értékes, egyedi, ugyanakkor rendkívül komplex forrás, amely, különösen a Lajtai L. László által vizsgált periódusban, valóban interdiszciplináris megközelítést igényel. A mű legnagyobb erényét abban jelölnénk meg, hogy szerzője példaszerűen tudta alkalmazni a témája által megkövetelt valamennyi társadalomtudományt.

Tarafás Imre

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Albert B. Gábor 2006: *Súlypontok és hangsúlyeltolódások. Középkorai történelemtankönyvek a Horthy-korszakban*. Pápa.
- Bíró Sándor 1960: *Történelemtanításunk a XIX. század első felében. A korabeli tankönyvirodalom tükrében*. Budapest.
- Deutsch, Karl 1958: *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality*. New York.
- Farkas Mária 2008: *Történelemtanítás a népiszkolákban a dualizmus kori Magyarországon. Szemléletformálás és értékközvetítés tantervek, olvasó- és történelemtankönyvek tükrében*. Budapest.
- Gellner, Ernest 1983: *Nations and Nationalism*. Oxford. (Magyarul: Gellner, Ernest 2009: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Budapest.)
- Hobsbawm, Eric J. 1983: Mass-Producing Traditions: Europe 1870–1914. In: Hobsbawm, Eric J. – Ranger, Terence (eds): *The Invention of Tradition*. Cambridge, 263–309.
- Jelavich, Charles 1990: *South Slav Nationalism. Textbooks and Yugoslav Union before 1914*. Columbus.
- Kovács Ákos András – Lajtai L. László 2009: Koselleck nemzetfogalma a nacionalizmus-elméletek fényében. Néhány megjegyzés a *Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg* című szócikkhez. *Korall* (10.) 37. 16–25.
- Kunt Gergely 2006: A tankönyv, mint az identitás és kultuszteremtés alapja. In: Czetz Balázs – Szűts István Gergely (szerk.): *A jelenkortörténet útjai I. Politika és társadalom*. Miskolc, 71–104.
- Lajtai L. László 2004a: *Nemzetkép az iskolai történelemoktatásban 1777–1848. A nemzeti történelem konstruálása az első magyar történelemtankönyvekben*. Pécs–Budapest.
- Lajtai L. László 2004b: Nemzeti vagy felekezeti történelem? A nemzeti történelem diskurzusa az első történelemtankönyvek Szent István-képének vizsgálatán keresztül (1777–1848). *Korall* (5.) 15–16. 205–226.
- Lajtai L. László 2010a: *Az első magyar történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa 1777–1848*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Lajtai L. László 2010b: Az első magyar történelemtankönyvek és a nemzeti történelem. In: Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter (szerk.): *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon. 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok*. Budapest, 43–95.
- Nora, Pierre 1997: Lavisse, instituteur national. Le « Petit Lavisse » évangile de la république. In: Nora Pierre (dir.): *Les lieux de mémoire I. La République*. Paris. 239–277. (Magyarul: Nora, Pierre 2010: Lavisse, a nemzetnevelő – A „kis Lavisse”, a köztársaság evangéliuma. In: Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között*. Budapest.)
- Szalay László 1852: *Magyarország’ története I*. Lipcse.
- Smith, Anthony D. 1986: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford.
- Weber, Eugen 1976: *Peasants into Frenchmen. The Modernisation of Rural France 1870–1914*. Stanford.